

ЗБЕРЕЖЕННЯ ФОНДІВ

Сергій Прудников

З історії розвитку реставраційної справи в Україні

Здійснено спробу історіографії з питань історії реставрації в Україні, котру автор статті розглядає як багатопланову науково-виробничу діяльність, виокремлюючи при цьому реставрацію письма і друку.

Простежено шлях науково-дослідних лабораторій консервації в реставрації художніх та музейних цінностей за радянських часів як базис для створення інших реставраційних структур, у тому числі в бібліотеках.

Трактуються концепція, мета, завдання реставрації, аналізуються різні визначення поняття «реставрація», смисл реставраційного (відновлювального) процесу.

Порушуються проблеми, які виникають при збереженні документів у бібліотеках країни, оцінки якості відреставрованої пам'ятки, підготовки реставраційних кадрів, особливо для бібліотек, потреба створення Державного реєстру рукописів, стародруків, інших цінних документів, розробки теоретичної моделі наукової реставрації.

Діяльність усіх видів депозитаріїв культурного надбання — а саме музеїв, бібліотек, архівних установ — ґрунтується на «трьох китах»: комплектуванні, збереженні та використанні їх фондів. Невід'ємна складова цих напрямів — реставрація, оскільки її присутність є відчутною; історія реставрації на сьогодні розроблена недостатньо, що стає на заваді узагальнення набутого досвіду і визначення першорядних проблем, які потребують вивчення і розв'язання. Тема залишається недостатньо розробленою і на початку третього тисячоліття. Отже, реставрація (активна і пасивна форми охорони пам'яток) є, на жаль, неактуальною темою навіть серед дослідників. Малоімовірно й те, що ставлення до цього питання з боку держави (основний власник пам'яток) або з боку су-

спільства зазнає бодай будь-яких змін. Нині, як і століття тому, його цікавить збереження матеріальної основи (реконструкція), а не інформація, що безпосередньо пов'язана з носієм.

Практика реставрації, вважають деякі автори, нараховує тисячоліття. Також існує думка, що охорона пам'яток з'являється тільки в добу Відродження. Інші дослідники переконані, що практика реставрації народилася наприкінці XVIII — на початку XIX ст., а її наукові підвалини закладаються лише протягом XIX ст. Невизначеною залишається реставраційна діяльність і в СРСР, де вона існувала як складова частина охорони пам'яток.

Праці, присвячені питанням історії російської реставрації дожовтневого періоду та перших двох десятиліть радянського, так само, як і сучасному стану реставраційної науки і практики, побачили світ тільки у 70 — на початку 80-х років.¹ У них радянські дослідники історії мистецтва, практики-реставратори неоднаково визначають час виникнення охорони пам'яток і реставраційної діяльності у світі взагалі і в Російській імперії зокрема.

В Україні фахівцями реставраційної галузі протягом останніх десяти років питання історії реставрації та стану реставраційної науки не досліджувались взагалі. Загальноприйнятну систему, що надавала б змогу чітко визначити, як, коли і за якими саме ознаками виникає т. зв. «наукова реставрація», ще треба створити. Розв'язання цього завдання можна розпочати з огляду думок та теоретичних засад, котрі були та існують на сьогодні.

Формування підвалин проблеми охорони пам'яток, стверджує К. Лукічова, було здійснене в добу Відродження. Вона виокремлює дві з

¹ Научная деятельность ВНИИР и перспективы развития реставрационной науки в СССР // Реставрация, исследование и хранение музейных художественных ценностей. Обзор. информ. Вып. 2. — М., 1983. — С. 23.

найважливіших передумов, які дали змогу «порушити тоді питання про охорону пам'яток на принципово новій основі», і стверджує, що вже Рафаель вніс наукові елементи в цю справу, заклав «основи порівняльної історії мистецтва», пропонував програму дослідження та охорони, обґрунтував вимоги в цій справі, послуговувався методами стилістичного та порівняльного вивчення архітектури та ін.»^{2, 3}.

Розробка правил реставрації, вважає С. Горелова, сягає глибини віків, а «твори мистецтва завжди мали потребу в «лікуванні», але про ці правила ми не можемо дізнатися докладно, оскільки «свідчення про ранні періоди реставрації, як на Заході, так і в Росії, не дійшли до наших днів»⁴.

Були, стверджує А. Еланська, у коптів «реставратори», які «реставрували», і тому «до нас дійшло багато рукописів зі слідами реставрації». Процес, за її описом, полягав у тому, що реставратор заново переписував аркуші, підклеював тріщини вздовж і поперек аркуша шматком папірусу — і на «заплатах» текст поновлювався; книгу разом зі старою оправою вкладали в «нову шкіряну оправу з візерунчастим тисненням» і додавали тонкий лоскут шкіри для охорони кінців аркушів; для того, щоб книга не розкривалася широко, кришки оправи зверху з'єднували шкіряною смужкою. Книгу могли реставрувати двічі, і «давнішу реставрацію було виконано з більшим мистецтвом». З двох пошкоджених копій одного твору могли скласти «один цілий список, відкидаючи залишки вже як макулатуру»⁵.

У своєму, допущеному Міністерством освіти України, підручнику О. Мінжулін наводить приклади реставрації, які зустрічаються на пам'ятках віком до п'яти тисяч років. Тільки у період класицизму «роль реставратора підноситься на вищий рівень і його діяльність набуває рис професії <...>, з'являються реставраційні майстерні і література з реставрації»; «родоначальником історії й теорії мистецтва

² Лукичева К. Л. Формирование основ охраны памятников в эпоху Ренессанса // Художественное наследие. Хранение, исследование, реставрация. — М., 1985. — № 10. — С. 65, 68—77, з посиланням на книги: Мастера искусства об искусстве. — М.: Искусство, 1966, Т. 2. — С. 19, 162; Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. Опыт. — М., 1996. — С. 223—224.

³ Там само. — С. 65.

⁴ Горелова С. И. Реставрационное дело в Государственной Третьяковской галерее (1934—1941) // Худож. наследие... — М., 1983. — № 8 (38). — С. 3.

⁵ Еланская А. И. Коптская рукописная книга // Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. Книга первая. — М.: Наука, 1987. — С. 72—73.

<...> був Йоганн Йоахім Вінкельман», який «уперше спробував науково обґрунтувати підхід до реставрації»⁶. Тисячолітнє (за О. Мінжуліним) існування реставраційної діяльності теж дає підстави вважати, що на сьогодні цей напрям є найбільш розробленим і не повинно бути жодних проблем стосовно охорони й збереження пам'яток минулого.

За Ю. Бобровим, поняття «реставрація» запозичене від італійського *restauro* (лат. *restauratio* — відновлення), а «введенню цього виразу в офіційну мову» сприяв Гаспар Фоссаті в 1849 р.⁷ В. Зверев визначає XVIII — початок XIX ст.⁸ як період, у котрому пропонує шукати «коріння наукової реставрації»⁹; в російській мові визначення поняття «реставрація» вперше подається в «Объяснительном словаре 30000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык, с объяснением их корней» А. Міхельсона (1834): «реставрація — полагодження, відновлення щодо мистецтва». Але виявити риси, що відрізняють її від простого поновлення, неможливо ані з погляду підходу до розв'язання проблем, ані щодо характеристики специфічного об'єкта¹⁰. У «Толковом словаре великорусского языка» В. Далья реставрація — це «виправлення старої будівлі, руїн або картини; полагодження, поправлення, відновлення. Реставрувати <...> відновлювати, оздоблювати відповідно до старовини, робити креслення цілого будинку за здогадами, відповідно до залишок руїн. Усі наші будівничі займались реставрацією грецьких або римських пам'яток»¹¹. В «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза та І. Ефрона читаємо: «Реставрація творів мистецтва — виправлення того, що в них зникло або пошкоджене, повернення їм попереднього вигляду»¹².

⁶ Мінжулін О. Реставрація творів з металу. Підручник для студентів вищих художніх навчальних закладів. — К.: «Спалах», 1998. — С. 8—9.

⁷ Бобров Ю. Г. Консервация. Реставрация. Восстановление: Вопр. терминологии // Художественное наследие... — М., 1985. — № 10. — С. 8—9.

⁸ Зверев В. В. Формирование теории и практики научной реставрации в России в XVIII — начале XIX вв. (Археологическое направление) // Там само. — С. 40.

⁹ Зверев В. В. Об истоках и переодизации научной реставрации // Там само. — М., 1984. — 9(39). — С. 162.

¹⁰ Зверев В. В. О толковании основных терминов в научной реставрации // Художественное наследие. Сб. науч. труд. Внеочеред. вып. — М., 1989. — С. 49.

¹¹ Даль В. Толковый словарь великорусского языка. — СПб., 1886. Т. IV. — С. 93.

¹² Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. — СПб., 1899. Т. 53. — С. 613—617.

На думку В. Зверева, російська реставрація йшла двома напрямками. Один з них був пов'язаний з розвитком колекціонування та музейної справи і отримав «у літературі назву музейного». Інший, що «створювався під впливом археологічної науки», відповідно, — «археологічного». Він вважає, що наукова реставрація «зобов'язана своїм виникненням археологічній науці»¹³, але термін «наукова реставрація» в спеціальній літературі того часу зустрічається надто рідко¹⁴.

У своїх роботах дослідник першим намагається визначити методи і прийоми, якими користуються в реставраційній практиці, та встановити час їх впровадження. Такими він вважає:

- ♦ Метод аналізу пам'яток минулого у літературних джерелах (запропонував І. Вінкельман. У Росії застосовувався президентом Академії мистецтв А. Оленіним для відновлення одягу).
- ♦ Критичний аналіз давніх писемних джерел (запропонував А. Шлецер).
- ♦ Методи і прийоми проектування в архітектурі, що ґрунтуються на вдосконаленому кресленні. Пізніше були покладені в основу т. зв. «графічної документації».
- ♦ Розкриття пам'ятки (застосовували для розв'язання археологічних завдань).
- ♦ Громадський контроль (при проведенні реставрації з відновлення настінних розписів київського Софійського собору)¹⁵.
- ♦ Метод реконструкції (застосовується на об'єктах архітектури).

За Ю. Бобровим, поняттям реставрації послуговуються з ХІХ ст. не тільки у контексті реалізації програм археології — а й «ідеї попереднього вигляду пам'яток, що відповідає характеру сприйняття історичних подій у минулому столітті»¹⁶.

На думку В. Зверева, ідеї І. Сахарова, висловлені ним в «Исследовании о русском иконописании» (М., 1849, с. 33—34), стосовно встановлення правил оволодіння реставратором усіма операціями при реконструкції втрачених частин, що техніка виконання доповнень повинна

відрізнятися від авторської, отримали подальший розвиток у розробці юридичних, етичних і естетичних аспектів реставрації¹⁷.

Тільки на початку ХХ ст., а саме в грудні 1911 — січні 1912 р., на Всеросійському з'їзді художників у Петербурзі громадськість уперше почула про результати реставраційної діяльності — про розчищені ікони колекцій В. М. Васнецова, П. І. та В. А. Харитоненків, С. П. Рябушинського, Н. П. Лихачова¹⁸.

Відомості про здійснення реставрації в Україні (в межах сучасних кордонів) пов'язані з діяльністю М. Бойчука разом з С. Налепінською, Х. Шраммом, М. Касперовичем. У 1910 р. вони реставрували ікони у Львові (тодішня Австро-Угорська імперія). Наприкінці 1917 р. М. Бойчук згодився очолити монументальну майстерню новоствореної Української Академії мистецтва¹⁹.

На думку М. Фармаковського, 90-ті роки ХІХ ст. необхідно прийняти як дату «розходження шляхів реставрації і археологічної науки», як час виокремлення реставрації у самостійну дисципліну. «Стає очевидним, що цінність для науки являє собою лише справжній залишок твору мистецтва минулого, а для наукових висновків про його попередню форму достатньо ідеальної реставрації — реконструкції»²⁰. Отже, пояснює В. Зверев, «метод відновлення <...> перестає бути науковою проблемою»; «був накопичений достатній практичний досвід, який переконував у тому, що ідеальний проект реставрації не завжди може бути достатньо переконливо втілений у натурі»; «реставрація чіткіше визначила свої специфічні проблеми, які відрізняються як від археологічних, так і від мистецтвознавчих. Однією з таких проблем було збереження культурного надбання».

Учасники ІІ Всеросійського з'їзду художників вважали, що попри будь-яку досконалість виконаних відновлювальних робіт їх результат «ніколи не матиме значення старовини» і тому краще відмовитись від терміна «реставрація»,

¹⁷ Зверев В. В. Формирование теории и практики научной реставрации в России в XVIII — начале XIX вв. // Там само. — С. 42—49.

¹⁸ Георгиевский В. Т. Обзор выставки древнерусской иконописи и художественной старины // Тр. Всерос. съезда художников в Петрограде. Дек. 1911 — янв. 1912. III. — Пг. [1914]. — С. 163—169.

¹⁹ Тимченко Т. Р. Проблеми розвитку музейної реставрації в Києві у 1920 — першій половині 1930-х років // «Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення» // Тези та матер. доп. 27—29 травня 1998 р. — К., 1998. — С. 155.

²⁰ Фармаковский М. В. Консервация и реставрация музейных коллекций. — М.: Красный печатник, 1947. — С. 27.

¹³ Зверев В. В. Формирование теории и практики научной реставрации в России в XVIII — начале XIX вв. / Археолог. направление // Худож. наследие... — М., 1985. — С. 40.

¹⁴ Зверев В. В. О толковании основных терминов в научной реставрации // Там само. — С. 52.

¹⁵ Зверев В. В. Формирование теории и практики научной реставрации в России в XVIII — начале XIX вв. // Там само. — С. 42—49.

¹⁶ Бобров Ю. Г. Консервация. Реставрация. Вос-создание. Вопр. терминологии // Там само. — С. 9.

а ставлення до пам'яток минулого — передавати через терміни «підтримання», «фіксація», «охорона» та запровадити термін «ремонт». Архітектор-реставратор П. Покришкін у праці «Краткие советы по вопросам ремонта памятников старины и искусства» пропонує уникати реставрації, обмежувати свою роботу простим ремонтом, який попереджує руйнацію, зберігати все інше, замінити все застаріле, не змінюючи існуючої форми. А. Боравський наголошує: «консерватори мають уподібнитися тим китайським лікарям, завданням яких є не перемога над хворобою, а підтримання здоров'я пацієнта, звертаючи постійну увагу на умови життя, впливаючи на об'єкт через зовнішні обставини. Реставратори повинні постійно спостерігати за станом творів мистецтва, підмічаючи найменші в них зміни, а операційні заходи застосовувати лише у разі крайньої необхідності, впливаючи на об'єкт штучними засобами»²¹. Було підготовлено законопроект про охорону старовини для Державної Думи, але він не був прийнятий через недосконалість²².

Охорона пам'яток та реставраційна діяльність в СРСР (період до 1941 р.)

До Жовтневої революції в Росії, зазначає С. І. Горелова, не існувало єдиного керівництва ані з питання збереження пам'яток, ані з обліку музейних (і церковних) цінностей зокрема, хоча наведені в її публікації факти свідчать якраз про протилежне — Міністерство двору та Кабінет царя, що знаходився в його віданні, опікувалися палацовими спорудами (Московським Кремлівським, Варшавським палацами), предметами мистецтва у Петрограді, книгосховищами, земельними угіддями, міським господарством, приміськими палацами, парками, театральними й концертними установами та ін.²³

На думку С. І. Горелової, чітко організована державна система збереження пам'яток склалась не одразу, а в результаті довгих пошуків; «в перші роки радянської влади були закладені

законодавчі (юридичні), теоретичні та організаційні основи державної системи збереження пам'яток історії і культури, у тому числі музейних художніх цінностей»²⁴.

Видаються, відповідно, декрети. Один з них стосується архівної справи. Протягом 1919—1920 рр. було прийнято постанови, які сприяли створенню найцентралізованішої в світі системи державних архівів²⁵. З 1922 р. архівні органи безпосередньо підпорядковуються Президії Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК), з 1938 р. — знаходяться в системі Наркомату (з 1946 р. — Міністерства внутрішніх справ)²⁶. До складу ДАФ СРСР увійшли документи органів духовного управління, церков, монастирів, ілюстративні, рукописні, друковані матеріали, писемні пам'ятки історії, права, мистецтва, літератури²⁷. До документів ДАФ СРСР також було віднесено документи відділів рукописів бібліотек та музеїв. Після проведення всіх заходів (конфіскація, експропріація художніх цінностей і скарбів у приватних осіб та організацій), розміщення їх у сховищах, радянська держава стала найбільшим у світі їх власником.

Заходи зі збереження пам'яток цього періоду визначають теоретичні розробки І. Грабаря²⁸. В «Энциклопедическом словаре» Гранат він узагальнює: «реставрація в сучасному розумінні цього терміна є не відновленням пам'ятки в її попередньому вигляді, а тільки звільненням її від вікових нашарувань, або інакше — її розкриття»; «пам'ятка тільки розкривалася, але не відновлювалася»; сам термін «реставрація» є, таким чином, певною мірою, анахронізмом і

²⁴ Горелова С. И. Музейный фонд в первые годы советской власти (1917—1925 гг.) // Там само. — М., — 1990. — № 13. — С. 203—204.

²⁵ Справочник научного работника: архивы, документы, исследователь // Авторы-сост.: Гроссман Ю. М., Кутик В. Н. — Львов: Вища шк., 1979. — С. 29.

²⁶ Вяликов В. И. Архивное строительство в СССР (1917—1945 гг.): Учеб. пособие. — М., 1976; Вяликов В. И. Архивное строительство в СССР (1946—1967 гг.): Учеб. пособие. / Под ред. Дреминой Г. А. — М., 1972; Сборник материалов по истории и организации архивного дела в СССР. — М., 1940—1945 гг. Вып. 1—7; Сборник руководящих материалов по архивному делу. Вып. 1 (1917 — июнь 1941). — М., 1961.

²⁷ Декрет СНК об отмене частной собственности на архивы умерших русских писателей, композиторов, художников и ученых, хранящихся в библиотеках и музеях. 29 июля 1919 г. // Декреты Советской власти. — М., 1971. — Т. 5. — С. 412.

²⁸ Грабарь И. Э. О древнерусском искусстве. — М., 1966. — С. 38.

²¹ Зверев В. В. Об истоках и периодизации научной реставрации // Там само. — С. 165—167; див.: Древности. Тр. комис. по сохранению древних памятников. — М., 1910. Т. III. — С. 113; Покришкин П. П. Краткие советы по вопросам ремонта памятников старины и искусства // Известия Археолог. комис. — СПб., 1915. Т. 57. VII. — С. 158—189; Тр. II Всерос. съезда художников. Дек. 1911—1912. — Пг., 1914. Т. 2. — С. 157.

²² Горелова С. И. Реставрационное дело в государственной Третьяковской галерее (1934—1941) // Худож. наследие. — № 8 (38). — М., 1983. — С. 5.

²³ Там само.

залишається лише за звичкою»²⁹. Значення і функціональне навантаження понять «відновлення» і «реставрація» також повинні звільняти реставраційну практику. Але повністю Грабарю це зробити не вдалося: «інколи внаслідок пошкодження пам'ятки буває необхідно застосувати заходи щодо зміцнення, провести її лагодження або так званій ремонт». Однак він усе ж таки «деяке відновлення пам'ятки, або реставрація у власному розумінні цього слова»³⁰. І. Грабарь пише: «розкриття пам'ятки, яке наслідуює мету охорони, є водночас найкращим для її вивчення. Ні за яких інших умов пам'ятка не може бути досліджена на стільки багатогранно, глибоко та вичерпно, як безпосередньо протягом самого процесу її розкриття»³¹. Ця його думка є актуальною і на сьогодні.

Щодо практики реставрації, то С. Горелова підкреслює: «На початку існує археологічний підхід, при якому на втрачених місцях пам'ятки залишались пізніші записи. Але згодом прийшли до розуміння у необхідності виявлення художньої єдності»³².

З 1924 р. Всеросійську комісію в справах реставрації з майстернями при відділі музеїв перетворено в Центральні державні реставраційні майстерні (ЦДРМ). Відтоді «стає можливим плановий підхід до реставрації та її науковий контроль». У 1934 р. внаслідок т. зв. «перегинів» у справі охорони пам'яток ЦДРМ ліквідуються. За постановою Наркомосу та Комітету з охорони пам'яток при ВЦВК на художні музеї покладаються обов'язки щодо охорони та реставрації пам'яток образотворчого мистецтва»³³.

Реставраційна діяльність існувала і в Києві. М. Бойчук з 1919 р. (також у 1924—1925 рр.) під егідою ВУАК (Всеукраїнської академії культури) реставрує фрескові композиції Києва і Чернігова (частину з них разом з М. Касперовичем). Першу реставраційну майстерню було засновано 01.05.1924 р. при Лаврському музеї культів та побуту. З 1926 р. її перейменовано у Всеукраїнське музейне містечко, а посаду реставратора станкового малярства займає М. Касперович. З 1927 р. в ній відкрито відділи реставрації шиття і тканин, кераміки. Мали

організуватися відділи реставрації письма і друку, металу та монументальних пам'яток. Згодом замість РМ ВММ на території Лаври виникає нова реставраційна установа — Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня (1931—1934). Протягом 1936—1938 рр. заарештовано й розстріляно М. Бойчука, С. Налепінську-Бойчук, М. Касперовича, К. Кржемінського та інших реставраторів й музейних діячів, а більшість документів щодо їх професійної діяльності знищено³⁴ (остання теза видається сумнівною). В 1938 р. реставраційна діяльність у Києві відновлюється під назвою Центральної державної науково-дослідної реставраційної майстерні (ЦНДРМ), яку очолює П. Код'єв. Робота має виробничий характер і реставрація здійснюється на творах живопису»³⁵.

У 1934 р. відкривається новий напрям реставрації. В Ленінграді постановою Президії АН СРСР від 22 травня 1934 р. створено спеціальний орган з питань збереження документів — Лабораторію консервації і реставрації документів (ЛКРД). Її очолив М. Тихонов — перший директор, фахівець у галузі археології та спеціальної фотографії. Можна припустити, що створення ЛКРД було пов'язане з проблемами, які накопичились до того часу при збереженні документів у бібліотеках АН СРСР та архівах. Про це свідчать напрями робіт, що Лабораторія мала вирішити: режими зберігання, фотоаналіз, фотодокументація, створення документів «довічного зберігання»³⁶. Діяльність ЛКРД перервала війна.

Реставрація в СРСР (повоєнний період)

У повоєнний період поновлюють свою роботу та відкриваються нові реставраційні майстерні, лабораторії, центри, які займаються відновленням зруйнованих пам'яток архітектури та пошкоджених музейних і бібліотечних колекцій. Матеріали, що застосовувались у реставраційній практиці у довоєнний період, не розраховані на дію оточуючого середовища протягом тривалого часу. Виникає необхідність пошуку нових матеріалів для використання їх у практиці,

²⁹ Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. — М., 1932. — С. 559—560.

³⁰ Грабарь И. Э. О древнерусском искусстве ... — С. 297.

³¹ Грабарь И. Э. Андрей Рублёв // Вопр. реставрации. Вып. 1. — М., 1926. — С. 7.

³² Горелова С. И. Реставрационное дело в Государственной Третьяковской галерее (1934—1941 гг.) // Там само. — С. 5.

³³ Там само. — С. 6—7.

³⁴ Тимченко Т. Р. Проблеми розвитку музейної реставрації в Києві у 1920 — першій половині 1930-х років // Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення // Тези та матер. доп. 27—29 травня 1998 р. — К., 1998. — С. 155—157.

³⁵ Гордєєва С. О. До 60-річчя створення Національного науково-дослідного реставраційного центру України (іст. аспект) // Там само. — С. 3.

³⁶ Эрастов Д. П. На службе сохранности документов // Сохранность документов. — Л.: Наука, 1987. — С. 5—6.

створення науково-дослідних відділів, які б спеціально займалися проблемою збереження та надання послуг з питань консервації і реставрації. Аналізуються традиційні прийоми й засоби реставрації.

На початку 50-х років поновлюється діяльність ЛКРД. У Лабораторії діють чотири групи. Вони досліджують питання з практичної реставрації, біозахисту, хімії паперової основи, фотоаналізу документів. З 1956 р. — ЛКРД у віданні Відділення історії АН СРСР і надає методичну допомогу з питань реставрації і консервації документів академічним та архівним установам. Дослідницькі лабораторії та відділи реставрації книг і документів працюють у Всесоюзній державній бібліотеці іноземної літератури, Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна, Бібліотеці АН СРСР, Державній Публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедрина, Ермітажі, в містах Таллінні, Вільнюсі, Єревані.

У 1958 р. створюється Всесоюзна центральна науково-дослідна лабораторія консервації і реставрації музейних та художніх цінностей при Міністерстві культури СРСР. Її головне завдання — дослідити питання збереження рухомих і нерухомих пам'яток, які знаходяться в музеях. У Лабораторії розробляються науково-дослідні теми, перший навчальний посібник для підготовки кадрів з реставрації в художніх училищах та інститутах³⁷. 1979 року ВЦНДЛКР реформовано у Всесоюзний науково-дослідний інститут реставрації (ВНДІР)³⁸.

Крім ВНДІР, у реставраційній галузі працюють організації і майстерні, у складі яких є свої лабораторії: у Москві — Всесоюзний художній науково-реставраційний центр ім. І. Е. Грабаря, в/о «Союзреставрація», ДТГ, об'єднання «Реставратор» Ленінськвиконкому; в Києві — Державна науково-дослідна реставраційна майстерня (ДНДРМ) МК УРСР, а також аналогічні інституції інших республік СРСР. У ДНДРМ у 1973 р. створено відділ реставрації старовинних рукописів, книг та документів³⁹.

³⁷ Основы музейной консервации и исследования произведений станковой живописи. Учеб. пособие для художественных училищ и вузов. — М., 1976; Реставрация станковой масляной живописи. Учеб. пособие для средних художественных заведений. — М., 1977.

³⁸ Научная деятельность ВНИИР и перспективы развития реставрационной науки в СССР. Реставрация, исследование и хранение музейных художественных ценностей. — М., 1983. — С. 2—3.

³⁹ Гордеева С. О. До 60-річчя створення Національного науково-дослідного реставраційного центру України (іст. аспект) // Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення // Тези та матер. доп. 27—29 травня 1998 р. — К., 1998. — С. 4—5.

Починаючи з середини 60-х років, для «поліпшення» охоронної діяльності постійно приймаються закони, постанови і накази стосовно охорони та використання музейного фонду; забезпечення довговічності пам'яток історії та культури; стану реставрації, збереження і реставрації в музеях системи МК СРСР; заходів з метою вдосконалення реставраційної справи та процесу атестації реставраторів. «Забезпечення збереженості всього художнього та історико-культурного державного фонду в музеях, бібліотеках, архівах постійно потребує збільшення кількості кваліфікованих реставраторів, розширення існуючих та створення нових реставраційних майстерень і лабораторій, де їх раніше не було»⁴⁰. Створюється Товариство охорони пам'яток історії та культури (Статут українського Товариства затверджений 12 червня 1967 р. № 378)⁴¹.

Підготовка фахівців з реставрації проходить у спеціальних навчальних закладах⁴². Проте вона не забезпечує потреби в реставраційних кадрах для бібліотек. 16 грудня виходить постанова МК СРСР за № 175, в якій доручено управлінням «визначити необхідність у реставраторах та їх спеціалізації»; «підготувати кваліфікаційні характеристики з художньо-реставраційних спеціальностей»; «забезпечити розробку навчальної документації»⁴³.

Існуючі відомості стосовно концепцій теорії реставрації в СРСР

У 60-х роках виникає полеміка навколо трактування мети й завдань реставрації. Існуючі пояснення терміна «реставрація» та його скла-

⁴⁰ Горин И. П. Актуальные проблемы современного состояния реставрации и консервации музейных памятников // Худож. наследие ... — М., 1985. — № 10. — С. 6—14.

⁴¹ Законодавство про пам'ятки історії та культури // 36. нормативних актів. — К.: Вид-во політ. літ., 1970. — С. 47.

⁴² З 1966 р. — у Московському художньому училищі та Ленінградському (С.-Петербург) художньому училищі ім. В. Серова; з 1968 р. — в Київському художньому державному інституті, Академії мистецтв Грузинської РСР; з 1970 р. — у Державному художньому інституті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Е. Рєпіна у Ленінграді; з 1979 р. — у Художньому училищі м. Суздаля; з 1983 р. — у Вищому художньо-промисловому училищі (Строгановське) в Москві.

⁴³ Горин И. П. Актуальные проблемы ... — С. 8—9. Посилання на: Постановление Коллегии Министерства культуры СССР № 175 от 16 дек. 1982 г. «О мерах по дальнейшему совершенствованию государственного учёта, охраны и использования культурных ценностей в свете Закона СССР «Об охране и использовании памятников истории и культуры».

дових (розкриття і відновлення) по-різному визначають мету та її досягнення на практиці. Поняття «реставрація» Г. Вадорнов розуміє як «сукупність робіт, метою яких є відновлення твору в його попередньому вигляді або (оскільки це частіше об'єктивно неможливо) повернення пам'ятці стану, найбільш наближеного до первісного»⁴⁴. За Н. Гагманом, «реставрація» — «розкриття пам'ятки та відновлення її первісного художнього задуму», а також «відновлення художньої виразності пам'яток мистецтва»⁴⁵. Н. Перцев пропонує: «Реставрація — загальне поняття, яке включає сукупність робіт для виявлення справжньої пам'ятки, що збереглася в сучасному обсязі, її консервації (забезпечення збереженості та існування у часі) з реалізацією можливості огляду та вивчення»⁴⁶.

Як стверджують І. Горін, А. Трезвов, В. Дедік, В. Заострецова (від редакції збірки «Художественное наследие»), «в тіні знаходились аспекти науково-теоретичного і методологічного характеру». Дискусії на «першій поки що за весь час методологічній конференції у жовтні 1987 р. силами Академії мистецтв СРСР та ВНДІР із широким представництвом союзних республік, провідних організацій галузі, музеїв. Науково-методичної ради» виявили «глибоко незадовільний стан понятійно-категоріального апарату реставраційної науки <...> неоформленість, приблизність, розпливчастість ключових понять у галузі». «Повна відсутність теоретичної і методологічної єдності в галузі, засилля емпірики і смакового підходу переважно впливає з відсутності в країні єдиної державної системи охорони пам'яток та відомчої неузгодженості»⁴⁷.

З погляду Ю. Боброва, така невизначеність «термінів виникає в результаті різноманітних цілей реставраційного втручання, яке залежить від постійної зміни суспільної оцінки пам'ятки та її функцій», а суперечності щодо визначення поняття «реставрація». «пояснюються прагненням в одній формулі нормативно обмежити завдання та мету реставраційної діяльності, тоді як історично утворений зміст терміна багато-

гранний і вміщує в собі декілька рівнів глумачення»⁴⁸.

Однак у «науковій літературі досі не існує жодного опису реставраційного процесу, що значно ускладнює дослідження»⁴⁹. За Л. Лелековим, «Критерієм успіху або невдачі залишається обсяг виконаних робіт, а не їх відповідність теоретичним обґрунтуванням або критеріям якості. Не розроблено основних критеріїв та процедур реставраційного процесу <...>, сталих теоретичних засад». «Не існує будь-якого зафіксованого реставраційного права, регламентації взаємних юридичних і правових відносин між пам'яткою, реставратором і системою охорони пам'яток, а також і формальних критеріїв якості реставрації»⁵⁰. Тому в Законі про охорону пам'яток «роль суб'єкта реставрації жодним чином не регламентується», а враховані та юридично оформлені «тільки деякі аспекти охорони й музейного функціонування об'єктів реставрації», які примушують реставратора «керуватися тільки власними відчуттями того, що є гарним, а що поганим»⁵¹. Існують «протиріччя у поглядах на сучасну теорію, принципи і практику реставрації, з якими в прямому зв'язку знаходяться питання естетики реставрації, експозиційного вигляду пам'ятки, її історична та художня достовірність»⁵².

Наприкінці 80-х змінюється ставлення до положення про атестацію і кваліфікаційні характеристики фахівців. Аналіз реставраційної діяльності спричинює ревізію їх методологічних і теоретичних принципів. Робота реставраційних організацій, у тому числі й у бібліотеках, незалежно від того, чи мають вони у своїх назвах слово «наукова», не відповідає вимогам, які висуває саме «наукова реставрація». Реставраційні організації оснащені різним спеціальним приладдям. У процесі дослідження пам'яток фахівці не спираються на єдиний теоретичний і методологічний принципи, використовують матеріали, що не мають єдиного стандарту, оскільки ті здебільшого випускаються малими партіями або не випускаються зовсім. Немає уніфікованої документації, яка б могла забезпечити збір інформації та подальшу її обробку. Тоді ж у реставраційній інструктивно-

⁴⁴ Вадорнов Г. И. О теоретических принципах реставрации древнерусской станковой живописи // Теоретические принципы реставрации древнерусской станковой живописи. — М., 1970. — С. 20.

⁴⁵ Гагман Н. А. Принципы восполнения утрат древнерусской станковой живописи // Там само. — С. 107.

⁴⁶ Перцев Н. В. О восстановлении памятников станковой живописи // Восстановление памятников культуры. — М., 1981. — С. 152.

⁴⁷ Художественное наследие // Сб. науч. тр. Внеш. вып. — М., 1989. — С. 2—4.

⁴⁸ Бобров Ю. Г. Консервация. Реставрация. Восстановление // Там само. — С. 12.

⁴⁹ Заерев В. В. О толковании основных терминов в научной реставрации // Там само. — С. 12.

⁵⁰ Лелеков Л. А. Теоретические проблемы реставрационной науки // Там само. — С. 40—41.

⁵¹ Там само. — С. 16.

⁵² Горин И. П. Актуальные проблемы современного состояния реставрации и консервации музейных памятников // Там само. — С. 19—21.

методичній літературі закріплюється поняття «якості» як критерій оцінки проведених реставраційних заходів. Обговоренню питання було присвячено окрему конференцію⁵³.

У сучасній реставрації, за оцінкою Л. Лелекова, «імперично склалася своєрідна модель, де віддзеркалено існуючі в галузі дві протилежні тенденції». Якщо проведення реставрації орієнтовано на реконструкцію пам'ятки — виконується завдання «повторення естетичної якості». «У цьому випадку розв'язується проблема консервації і <...> виконуються операції з реконструкції». Коли проведення реставрації орієнтоване на консервацію, то процес «значно ускладнюється, розгалужуючись на ряд етапів, кожний з яких має свою певну мету». Так, на першому етапі усуваються причини руйнації; на другому — виконуються всі види робіт з метою зміцнення структури основи; на третьому — у разі необхідності виконуються роботи з реконструкції в певних визначених межах, розв'язуються естетичні й етичні проблеми; на четвертому — розробляються умови зберігання і використання пам'ятки; на останньому — відбувається спостереження і фіксація. Л. Лелеков вважає, що друга модель є характерною для музейної реставрації, яка «за всієї своєї теоретичної нерозробленості відрізняється більшою науковою обґрунтованістю»⁵⁴. Модель консервації-реставрації В. В. Зверев розглядає як «один з ланцюгів вимушених робіт, включених у процес консервації»⁵⁵.

Основні складові сучасної реставрації (консервація, реставрація, ремонт, фіксація, реконструкція) в її процесі, а реалізація кожного з них складається з певних етапів. Від розуміння основних понять, від варіанта їх тлумачення залежить, що і як вивчається; як відбувається взаємозв'язок консервації, реставрації, ремонту, фіксації, реконструкції; в яких випадках домінують одні й підпорядковуються їм інші етапи робіт (консервація чи реставрація, ремонт або реконструкція). Можливо, щодо конкретного виду пам'ятки ці моделі необхідно додатково розробляти й пристосовувати. Але в ім'я чого діє реставратор, і чим і як можна поступитися в процесі реставрації? Якщо метою реставрації є збереження культурного надбання у вигляді матеріальних оригіналів,

статичних зрізів «культури», то «еволюційний» рух культури відтворюється в уяві, гіпотетично. Але реставратор покликаний протидіяти цьому процесу, зміні культурних форм, до чого саме і зводиться консервація. На практиці вимога збереження попередньої авторської естетики, наскільки мало б її не залишилось («історична» естетика), суперечить оцінці пам'ятки відповідно до норм «сучасної» естетики. Внаслідок цього, безперечно, змінюється (спотворюється) її історично-культурна автентичність. Консервація і все, що під цим поняттям на сьогодні розуміють, не забезпечує збереження культурного надбання у незмінному вигляді. Для того, щоб зберегти культурні цінності, застосовуючи методологію «консервації» чи «реставрації», необхідно здійснити їх «читання» або «декодування». Процес «декодування» пов'язаний з тим, що будь-яку пам'ятку розглядають «як семіотичний еквівалент культурного тексту». Цей процес, зауважує Л. Лелеков, означає «якусь переробку, якість перетворення. Текст сам по собі не визначає його інтерпретацію, завжди альтернативну деяким іншим. Вагома частина контексту привноситься кожним наступним читачем, а ще й у дусі притаманних його часу умов». І «чим глибше індивідуальне осмислення пам'ятки, тим далі воно відходить від інших його варіантів читання»⁵⁶.

Будь-який об'єкт культури, стверджує А. Громов, являє собою організовану певним чином семіотичну систему, і тому може бути «прочитаний», бо він призначений для цього і йому притаманна своя символічна мова⁵⁷. Тобто, ідея консервації не видається бездоганною. Для того, щоб запобігти процесу руйнації (законсервувати), передусім необхідно інтерпретувати пам'ятку та її складові сучасною мовою, співвіднести це з уявленнями сучасної естетики, а потім, ґрунтуючись на результатах такого «читання», визначити те, що потребує дій, які відносяться до консервації або реставрації. «Процес читання» (позиція Л. Лелекова і А. Громова) можна сприйняти як те, що у реставрації називають вивченням об'єкта. В цій площині аналіз пам'ятки, її опис (визначення атрибутів, фактів і відомостей стосовно пам'ятки) можна уявити як процес десимволізації, де фактологічну систему складають дані, параметри, характеристики, притаманні їй, а систему знання — набір відомостей, які знаходяться в певному взаємовідношенні між собою

⁵³ Критерии оценки качества реставрации музейных художественных ценностей // Тез. докл. МК СССР, ВНИИР. — М., 1990. — С. 12.

⁵⁴ Лелеков Л. А. Теоретические проблемы реставрационной науки // Худож. наследие. Сб. науч. тр. Внеочеред. вып. — М., 1989. — С. 10—11.

⁵⁵ Зверев В. В. О толковании основных терминов в научной реставрации // Там само. — С. 57—58.

⁵⁶ Лелеков Л. А. Там само. — С. 42.

⁵⁷ Громов А. И. Проблемы системных исследований произведений искусства // Худож. наследие. Сб. науч. труд. Внеочеред. вып. — М., 1989. — С. 80—83.

і конкретною семіотичною ділянкою або структурою. Реалізація цього завдання пов'язана зі створенням переліку вимог до наукової документації, що має включати методики дослідження пам'ятки, визначення та інтерпретації атрибутів, здійснення операцій т. зв. реставраційного процесу.

Використання обчислювальної техніки у музейній практиці насамперед було пов'язане зі створенням електронних каталогів колекцій. Ідея зацікавила реставраторів, але їм бракувало досвіду.

З огляду наявної літератури із зазначеної проблеми впливає:

1. Автори подекуди роблять парадоксальні висновки з фактів, наведених ними самими.

2. Джерела, на які спираються цитовані дослідники, багато в чому є недоступними для перевірки. Архівні документи, особливо ті, що є власністю Російської Федерації, не можна вважати відкритими для широкого загалу.

3. Друковані джерела здебільшого являють собою збірки статей або тези доповідей на нечисленних конференціях, присвячених проблемам збереження культурного надбання. Науковий апарат подібних видань не завжди відповідає стандартам, що робить вказані роботи насправді науково-популярними.

4. Дається взнаки відсутність бодай якогось підручника або монографічного дослідження, присвяченого питанням реставрації пам'яток на паперовій основі. Наслідком цього є розмитість критеріїв у підготовці спеціалістів для роботи із рукописами, стародруками та документами.

5. Інструктивно-методична база є втіленням уявлень про реставрацію «минулих» днів, на сьогодні важко згадати здобутки науково-дослідних установ реставраційного профілю, незалежно від їх відомчого підпорядкування.

Можна прийняти за робочу гіпотезу наступне: 1) термін «реставрація» (відновлення) з'являється в публікаціях тільки у другій чверті ХІХ ст. і стосується предметів, які з часом було названо пам'ятками; 2) об'єктом «реставрації» (відновлення) є речі, пов'язані з історією та мистецтвом; 3) терміном «реставрація» (відновлення) описують два не пов'язаних між собою процеси — один з них є відновленням історичних подій, артефактів тощо за вцілілими на даний момент фрагментами — т. зв. археологічна реставрація, другий з них являє собою надання «товарного вигляду» предметам мистецтва — антикварна реставрація; 4) методи «реставрації» (відновлення), які існували на той час, це — розкриття (пошарове розчищення, зміцнення, ліквідація попереднього втручан-

ня), поновлення (написання живопису на втрачених місцях у стилі автора, відтворення будівлі); 5) існують спроби дати визначення реставраційної діяльності та встановлення правил й обмежень щодо втручання, які віддзеркалюють розуміння сучасниками цієї діяльності та її методів; 6) у рамках ремісничої традиції реставрація є суто комерційним заняттям і про неї відомо переважно через наявність «наслідків» втручання (їх можна знайти на пам'ятках під час проведення подальших «реставрацій»); 7) напрями реставрації реалізуються коштом спонсорів («археологічний» — громадських об'єднань, а «музейний» — колекціонерів); 8) поняття «реставрація» не ототожнюється з назвою спеціальності (професії); 9) тільки на початку ХХ ст. у свідомості частини суспільства виникає ставлення до творів мистецтва як до таких, що, крім історичної цінності, мають власне художнє значення як твори мистецтва, які дають змогу милуватися ними без додаткових обґрунтувань (є свідчення, що принципом реставрації проголошується збереження або консервація); 10) невідомо, чи існували насправді намагання встановити єдині правила фіксації інформації щодо реставраційного процесу.

Поняття «охорона пам'яток» з'явилося тільки після 1917 р. Виникнення реставраційної галузі припадає на кінець 50-х років. Найширше реставраційна діяльність представлена в установах, підпорядкованих Міністерству культури. Про цей процес свідчить виникнення нових установ з визначенням «наукові» в їх офіційній назві — дослідницькі лабораторії, майстерні, реставраційні центри, інститути (науково-дослідні та з підготовки кадрів). У характеризований період громадськість знайомиться з професією «художника-реставратора» — фахівця, який відновлює пам'ятки, зруйновані під час Другої світової війни. Результати діяльності художників-реставраторів установ Міністерства культури найбільш відкриті для огляду, широко рекламуються виставки т. зв. «відреставрованих шедеврів». Відбувається розмежування на «наукову реставрацію» і виробничу. Перший напрям визначають науковці (хіміки, фізики, біологи), які переносять у цю сферу методи наукової роботи й досліджень. Виробничий процес охоплює реставрацію безпосередньо в музеях, бібліотеках, архівах, де є вимоги, обраховані у валових показниках. Насправді йдеться про роботу звичайних палітурних майстерень, проте підпорядкованих не місцевому, а солідним організаціям на кшталт Міністерства внутрішніх справ (з часом — Головного архівного управління при Раді Міністрів) СРСР тощо.

Суперечки точаться навколо операцій розкриття (звільнення оригіналу від нашарувань) і приведення пам'яток до т. зв. «експозиційного вигляду» за допомогою тонування (точка зору, якої дотримуються реставратори-практики, спираючись на поняття художньої єдності та естетичної цільності). Критика тонувань пов'язана з тим, що реставратор немов би діє за автора, з точністю поновлюючи здійснений раніше художній процес. Але по суті то є цеховим міфом. Можна говорити про стихійне формування цих двох підходів, які в результаті дають реставратору змогу діяти на власний розсуд, проте з огляду на правила, інструкції, розпорядження методичного характеру. В свою чергу, спиратися на існуючу методично-інструктивну літературу теж не можна, особливо якщо йдеться про науковий напрям реставрації. Отже, незважаючи на окремі досягнення щодо застосування сучасних видів досліджень, реставрація існує без наукового обґрунтування і розподілена тільки фразеологічно на «наукову» і «просто» реставрацію. Друга світова війна, яка закінчилася понад півстоліття тому, дала змогу списати на неї всі недоліки і просто небажання щось робити з цією невизначеною кількістю пам'яток (до сьогодні в Україні не існує державного реєстру рукописів, стародруків, документів). Про це свідчать постійні накази, постанови, закони про підвищення рівня охорони пам'яток. Низка проблем і напрямів, з розробкою яких пов'язане поняття «наукова реставрація»: організаційні питання (розширення і створення нових майстерень і лабораторій, збільшення кількості кваліфікованих

реставраторів, створення системи підготовки для всіх спеціальностей); вдосконалення спеціального реставраційного обладнання; науково-практичні питання (розвиток реставраційних прийомів і методик, пошук, виготовлення та впровадження нових реставраційних матеріалів, координація досліджень у реставраційній галузі); розробка теоретичної моделі наукової реставрації (дослідження реставраційного процесу, розробка уніфікованої наукової реставраційної документації та критеріїв якості реставраційних робіт, удосконалення інформаційного обміну — збереження, пошук та обробка інформації).

Нині в Україні залишається незмінною та система охорони пам'яток, за якої вони є власністю держави. Фахівцям НДУ необхідно буде здійснити аналіз переваг і недоліків законодавчих положень (декретів, постанов і законів), що утворилися в процесі діяльності державної системи збереження пам'яток, зробити порівняльний аналіз її переваг і недоліків, розробити підходи й критерії оцінки матеріальної цінності пам'яток. Вирішення цього завдання пов'язане з розвитком колекціонування і антикварної справи в країні, із застосуванням нових інформаційних технологій. Фахівцям науково-дослідних організацій та установ (до яких належить і Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) також доведеться визначитися щодо власне предмета, законів, концепцій, принципів, правил, методів досліджень, спеціальної мови для опису пам'яток та реставрації, проведення реставраційних заходів у рамках «реставраційної науки».